

Kuolema osana sateenkaarevaa elämää

Varpu Alasuutari

Elämän päätyminen kuolemaan koskettaa jokaista, mutta kuolemasta puhuttaessa ihmisten ja ihmissuhteiden moninaisuus katoaa helposti näkyvistä. Tässä puheenvuorossa tarkastelen kuolemaa ja läheisen menetystä osana sateenkaari-ihmisten¹ elämää paitsi sukupuolentutkimuksen alaan kuuluvan väitöstutkimukseni (Alasuutari 2020a)², myös aiheeseen liittyvien ajankohtaisten tutkimuksellisten ja yhteiskunnallisten keskustelujen pohjalta. Puheenvuoroni keskeisiä teemoja ovat sateenkaarevien läheissuhteiden³ moninaisuus, perheen ja kirkon keskeinen rooli kuoleman käytännöissä, sekä muistamisen mahdollisuudet ja sen kulttuuriset rajoitukset. Kuten tuonnempana osoitan, korona-aikana kuolemaan liittyvä perhenormatiivisuus on korostunut entisestään etenkin hautajaisten yhteydessä.

ONNELLISUUSNARRATIIVISTA KOHTI NEGATIIVISIA AFFEKTEJA

Kun puhutaan läheisen kuolemasta, on puhuttava myös surusta. Suru ei ole perinteisin tunne tai affekti, joka sateenkaarevien läheissuhteiden yhteydessä on nostettu esiin. Kuoleman tarkastelu osana sateenkaarevaa elämää haastaakin sateenkaarevien läheissuhteiden ympärille julkisessa puheessa muodostuneen onnellisuuden muurin. Kuten sa-

teenkaariperheitä tutkinut Anna Moring (2013) on osoittanut, normit ylittäviä perhesuhteita kuvataan usein onnellisuutta korostaen ja elämän varjopuolia silotellen tai niistä vaieten. Syy onnistumisen korostamiseen voi liittyä pelkoon siitä, että mahdollisista epäonnistumisista syytettäisiin suhteen ei-normatiivista muotoa. Ulrika Dahl (2014) on huomauttanut, että sama ilmiö näkyy myös tutkimuksessa: sateenkaarevien läheissuhteiden affektiivisen monimuotoisuuden ja suhteisiin väistämättä sisältyvien negatiivisten affektien tarkastelun sijaan tutkimuskin on useammin keskittynyt selvittämään sitä, kuinka sateenkaari-ihmiset onnistuvat luomaan perhe- ja parisuhteita hetero- ja cismormatiivisen maailman puristuksessa.

Sateenkaarevat läheissuhteet ovat kuitenkin myös affektiivisesti monimuotoisia. Onnen ja onnistumisen lisäksi nekin sisältävät pettymyksiä, surua ja onnettomuutta. Vaikka onnellisuuden korostus voidaan tulkita etenkin fiktiossa yleisen ”onnettoman queerin” figuurin kyseenalaistamiseksi ja siten sateenkaarielämän representaatioiden laajentamiseksi (Ahmed 2010), pidän monen queer-tutkijan (mm. Dahl 2014; Love 2007) tavoin tärkeänä sitä, ettei todellisen ja koetun onnettomuuden ja negatiivisten affektien tutkimusta sivuuteta.

1 Käytän termiä sateenkaari-ihmiset seksuaali- ja sukupuolivähemmistöihin kuuluvien ihmisten suomenkielisenä kattokäsitteenä.

2 Tutkimukseni keskeinen aineisto koostui Suomessa asuvien sateenkaari-ihmisten haastatteluista ja kirjoituksista. Lisäksi aineistoon kuului lakitekstejä, seurakuntien hautausohjeita ja internet-etnografiaa sateenkaariyhteisöjen julkisista muistelurituista, joiden avulla sidoin haastateltavien tarinat osaksi laajempaa kulttuurista kontekstia.

3 Olen suomentanut englanninkieliseen tutkimukseen vakiintuneen termin *queer kinship* sateenkaareviksi läheissuhteiksi.

KUOLEMA PERHEASIANA

Aiempi surun ja kuoleman tutkimus on osoittanut, että kuolema mielletään usein perheasiaksi. Perheitä on kuitenkin monenlaisia, eivätkä kaikki tärkeät läheissuhteet välttämättä ylipäättään mahdu perheen määritelmään. Kuolemasta puhuttaessa tätä moninaisuutta ei aina huomioida. Kenneth Doka (2002) teoria äänioikeudettomasta surusta (*disenfranchised grief*) ja Judith Butlerin (2004) teoria mahdottomasta surusta (*ungrievability*) osoittavat, kuinka tietynlainen, heterodyniperheen sisälle asettuva suru voi olla arvostetumpaa ja huomioidumpaa kuin muunlaisten läheissuhteiden menetyksiin liittyvä suru.

Sateenkaariväestön parissa läheissuhteet ovat usein moninaisia ja ydinperhemallin ulkopuolelle kurottavia. Vaikka muutokset Suomen perhelainsäädännössä mahdollistavat ydinperhemallin yhä useammin myös sateenkaariväestölle, tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että kaikki haluaisivat tai voisivat tähän malliin mukautua tai etteikö muunlaisia läheissuhteita, kuten ystävyyttä tai suhteita entisiin kumppaneihin, yhä pidettäisi arvossa (ks. Lahti ym. 2020). Läheisen kuolema voi olla iso menetys myös silloin, kun suhde ei mahdu perinteiseen perhemalliin.

Surun ymmärretyksi tulemiseen vaikuttavat usein heteronormatiiviset suremisen säännöt (vrt. Doka 2002), mutta kyse ei kuitenkaan ole mustavalkoisesta asiasta. Esimerkiksi väitöstutkimukseni (Alasuutari 2020a) haastateltavat saivat tukea ja tunnustusta menetyksiinsä eri tavoin eri tilanteissa. Tärkeäksi tuen antajaksi osoittautuivat etenkin ystävät (ks. myös Alasuutari 2020b). Silmiinpistävästä syrjinnän sijaan sateenkaariväen kokemukset läheisen menetyksestä muodostivat monimutkaisia affektiivisia kudelmia, jossa koettiin tilannesidonnaisesti sekä huomioiduksi tulemisen että ulossulkemisen tunteita.

SUOMALAISEN KUOLEMANKULTTUURIN KÄTKETYT NORMIT

Suomea pidetään yhtenä yhdenvertaisuuden mallimaista, mutta monissa kuolemaan liittyvissä käytännöissä esiintyy piilevää epätasa-arvoa, joka vaikeuttaa sateenkaariväestön elämää läheisen

kuollessa. Osa siitä on rakenteellista tai kulttuurista ja kumpuaa heteronormatiivisesta lainsäädännöstä tai kulttuurisista tavoista. Osa puolestaan toimii affektien tasolla, jolloin epätasa-arvoisuus ilmenee kulttuuristen ja rakenteellisten seikkojen kanssa vuorovaikutuksessa syntyvinä intensiteetteinä, tuntemuksina ja tunteina.

Esimerkiksi Suomen perintölainsäädäntö kohtelee eriarvoistavasti heteronormin mukaisen ydinperheen ulkopuolelle asettuvia läheissuhteita, kuten Antu Sorainen toteaa (2020) queer-testamenteja koskevassa tutkimuksessaan. Rakenteellinen ja kulttuurinen epätasa-arvo näkyy myös esimerkiksi vakiintuneissa hautajaiskäytännöissä, joissa pääsurijoiksi kohotetaan vainajan viralliset lähiomaiset kuten aviopuoliso, vanhemmat tai (biologiset tai adoptoidut) lapset. Jos menetetty läheinen on ollut läheisstatukseltaan epävirallinen, esimerkiksi seurustelukumppani, ystävä tai entinen kumppani, voi sureva sateenkaari-ihminen jäädä hautajaiskäytännöissä virallisten lähiomaisten jalkoihin (Alasuutari 2020a). Koronapandemian yhteydessä perhenormatiivisuus on korostunut entisestään, kun hautajaisten osanottajamäärän rajauksen yhteydessä lähimmiksi omaisiksi on määritelty viralliset perheenjäsenet, kun taas esimerkiksi ystävät on rajattu määritelmän ulkopuolelle (Collin 2020).

Perheen lisäksi toinen keskeisesti suomalaista kuolemankulttuuria määrittävä instituutio on evankelis-luterilainen kirkko. Suomen sekularisointumiskehityksestä huolimatta kuoleman kohdalla kirkko on yhä keskeinen toimija. Valtaosa Suomen hautausmaista on seurakuntien ylläpitämiä, ja hautajaiset järjestetään pääsääntöisesti kristillisin menoin. Myös sateenkaari-ihmiset kohtaavat kirkon monopolin haudatessaan läheisiään. Tämä tuo mukanaan omat haasteensa riippumatta sateenkaari-ihmisten henkilökohtaisista maailmankuvista, sillä kirkon ja sateenkaariväestön välit ovat Suomessa jännitteiset. Käytännössä tämä voi tarkoittaa esimerkiksi sitä, että läheisensä hautajaisjärjestelyjä tehdessään sateenkaari-ihmiset joutuvat erikseen etsimään sateenkaariväkeen myönteisesti suhtautuvaa hautajaispappia. Lisäksi hautajaisten kristillisyyden tasosta voi joutua neuvottelemaan vainajan vanhempien ja sisarusten kanssa etenkin silloin, kun vainaja itse on kuulunut sateenkaariväestöön

ja eronnut kirkosta sen syrjivien asenteiden vuoksi. Kirkkoon kuulumatonkin voidaan nimittäin tietyin edellytyksin haudata kirkollisin menoin vainajan virallisten lähiomaisten toiveesta.

Hautajaiskäytäntöjen lähempi tarkastelu osoittaa, kuinka kirkon ja perheen keskeiset roolit kietoutuvat yhteen: virallisilla lähiomaisilla on päätäntävaltaa ja korostettu asema kirkollisissa rituaaleissa. Heille on esimerkiksi varattu kirkossa oma penkkirivi (kirkon edessä, oikealla puolella) ja kukkien arkulle laskun aikana heidän odotetaan hyvästelevän vainajan ensimmäisenä. Tällaisilla hienovaraisilla, vakiintuneilla rituaaleilla on ihmisille affektiivista merkitystä. Sateenkaari-ihmisille, jotka muutenkin joutuvat taistelemaan läheissuhteittensa julkisen tunnustamisen puolesta, voi olla erityisen tärkeää tulla tunnustetuksi osaksi vainajan perhettä hautajaisrituaalien tasolla. Niistä ulossulkeminen voi puolestaan aiheuttaa kokemuksen affektiivisesta epätasa-arvosta.

KUINKA MUISTAA JA TULLA MUISTETUKSI KUOLEMAN JÄLKEEN?

Kirkon ja perheen keskeinen rooli näkyy myös hautausmailla. Lait ja seurakuntien hautausohjeet rajaavat muun muassa sitä, ketkä voivat tulla haudatuksi samaan hautaan, kuka tästä saa päättää ja millaisin hautamuistomerkein kuollutta voi muistaa ja kunnioittaa. Viralliset lähiomaiset päättävät, voiko hautaan tulla haudatuksi myös lain silmissä tunnustetun perheen ulkopuolisia läheisiä. Haudat ovatkin Suomessa usein sukuhautoja. Mikäli suku ei ole läheissuhteista itselle keskeisin, moni voi toivoa tulevaisuuden tuhkatuksi ja haudatuksi anonymisti sen sijaan, että päätyisi sukuhautaan. Tämä voidaan tulkita vakiintuneiden hautauskäytäntöjen queeriyttämisiksi eli toisintekemiseksi.

Hautakivien osalta päätäntävalta on paitsi virallisilla omaisilla, myös seurakunnilla, joiden hautamuistomerkki-ohjeet suunnittelun hautamuistomerkkin tulee läpäistä. Hautausmaasuunnittelun tarkan säätelyn vuoksi suomalaiset hautausmaat ovatkin nykyään tyyliään monotonisia. Suomessa ei vielä näyttäisi olevan kansainvälisillä hautausmailla tavattavia queer-monumentaalisuuden il-

mentymiä, joilla sateenkaarevaa elämää pyritään tekemään näkyväksi myös heteronormatiivisia perhesuhteita korostavassa hautausmaamaisemassa (vrt. Dunn 2016).

Siinä missä kulttuurisesti vakiintuneet hyvästelyn ja muistamisen rituaalit ovat jäykkiä, kuoleman kohtaamiseen luodaan myös omia, vapaamuotoisempia rituaaleja. Suvun järjestämän muistotilaisuuden ohella vainajan sateenkaariväkeen kuuluvat läheiset voivat esimerkiksi pitää omia, erillisiä muistotilaisuuksia. Yhteyden kokeminen menetettyyn läheiseen ei myöskään pääty hautajaisiin, vaan kuolleita kannetaan mukana muistoissa ja yksilöllisissä muisteluritualeissa, jotka voivat olla yksityisiä tai valikoitujen läheisten kanssa jaettuina.

JULKINEN MUISTAMINEN

Sateenkaariyhteisöissä queer- ja trans-näkökulmia kuolemaan pidetään yllä etenkin julkisissa muisteluritualeissa, jotka noudattavat kansainväliseen ihmisoikeusaktivismiin vakiintuneita muistelun tapoja. Vuosittain marraskuussa vietettävä transmuistopäivä eli *Transgender Day of Remembrance* ja Helsinki Pride -kulkueessa kokoontuva *Marching for Those Who Can't* -ryhmittymä ovat tästä näkyvimpiä esimerkkejä. Tällöin muistelun keskiössä ovat henkirikosten uhreiksi joutuneet queer- ja transihmiset. Julkisilla muisteluritualeilla on myös poliittisia päämääriä esimerkiksi sateenkaariväestöä turvaavan lainsäädännön vahvistamiseksi. Toisaalta julkinen muistaminen voi herättää kysymyksen myös yksityisestä muistamisesta.

Esimerkiksi transihmisten mahdollinen väärinsukupuolittaminen kuoleman yhteydessä aiheuttaa paitsi julkista, myös yksityistä huolta siitä, kuinka kuolleita muistetaan ja kuka tästä saa päättää. Suomessa keskustelu aiheesta heräsi kesällä 2020 trans-taustaiseen naiseen kohdistuneen henkirikoksen myötä.⁴ Transjärjestöt toivat kannanotoissaan esiin, kuinka sekä poliisi että media väärinsukupuolittivat henkirikoksen uhria, loukatun näin uhrin muistoa (Transfeminiinit ry 2020). Tapaus osoittaa, kuinka sukupuolen moninaisuuden postuumi kunnioittaminen ei Suomessa kaikissa tilanteissa toteudu. Huoli siitä, kuinka tulee muistetuksi kuoleman jäl-

4 Tapaus oli ensimmäinen Suomessa tilastoitu transihmisteen kohdistunut henkirikos.

keen, kun ei enää itse voi puolustaa itseään, on siis aiheellinen. Se ei myöskään rajoitu vain henkirikoksiin, vaan on eri tavoin läsnä kuoleman konteksteissa, kuten aiemmat huomiot hautajaisista, haudoista ja hautakivien hallinnoinnista osoittavat.

KUOLEMANTUTKIMUSTA QUEERISTI KATSOEN

Queer-näkökulmat ovat alkaneet saada aiempaa enemmän jalansijaa kuolemantutkimuksen parissa. Vuonna 2016 perustetun *Queer Death Studies Networkin* tutkijat kyseenalaistavat etenkin sosiologisen kuolemantutkimuksen konventioita ja etsivät uusia tapoja tarkastella kuolemaa normeja ylittäen (Radomska, Mehrabi & Lykke 2020; 2019). Verkoston

lanseeraama queer-kuolemantutkimus tarjoaa tärkeitä, uutta luovia teoreettisia ja empiirisiä avauksia elämän ja kuoleman monimuotoisuuden tarkasteluun. Queer-näkökulmia kuolemaan ja kuoleman käytäntöihin on viime vuosina alettu tarkastella myös Suomessa (mm. Alasuutari 2020; Sorainen 2020). Tämän nousevan tutkimusalan kehitystä on syytä seurata, mikäli kuolemaan, menetykseen ja suruun liittyvän normatiivisuuden purkaminen herättää kiinnostusta.

FT Varpu Alasuutari on Turun yliopistossa väitellyt sukupuolentutkija. Hänen tutkimusintresseihinsä kuuluvat muun muassa queer-kuolemantutkimus, sateenkaarevat läheissuhteet, affektitutkimus ja kulttuurisen muistin tutkimus.

KIRJALLISUUS

Ahmed, Sara (2010) *The Promise of Happiness*. Durham: Duke University Press.

Alasuutari, Varpu (2020a) *Death at the End of the Rainbow: Rethinking Queer Kinship, Rituals of Remembrance and the Finnish Culture of Death*. Väitöskirjatutkimus. Annales Universitatis Turkuensis. Sarja B osa 513. Turku: Turun yliopisto.

-- (2020b) Queer-ystävyyden perheenä ja tukiverkostonä. Teoksessa Lahti, Annukka, Aarnio, Kia, Moring, Anna & Kerppola-Pesu, Jenni (toim.) *Perhe- ja läheissuhteet sateenkaaren alla*. Helsinki: Gaudeamus, 168–182.

Butler, Judith (2004) *Prekarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. London: Verso.

Collin, Paula (2020) Kirkon puhelimet alkoivat soida, kun uusista kokoontumisrajoituksista kerrottiin – hautajaisiin pääsevät jälleen vain lähimmät. *Yle.fi*. 14.12.2020. <https://yle.fi/uutiset/3-11680972> (haettu 05.01.2021).

Dahl, Ulrika (2014) Not Gay as in Happy, but Queer as in Fuck You: Notes on Love and Failure in Queer(ing) Kinship. *Lambda Nordica* 19:3–4, 143–168.

Dunn, Thomas R. (2016) *Queerly Remembered: Rhetorics for Representing the GLBTQ Past*. Columbia: University of South Carolina Press.

Doka, Kenneth J. (toim.) (2002) *Disenfranchised Grief*.

New Directions, Challenges and Strategies for Practice. Champaign: Research Press.

Lahti, Annukka, Aarnio, Kia, Moring, Anna & Kerppola-Pesu, Jenni (toim.) (2020) *Perhe- ja läheissuhteet sateenkaaren alla*. Helsinki: Gaudeamus.

Love, Heather (2007) *Feeling Backward: Loss and the Politics of Queer History*. Cambridge: Harvard University Press.

Moring, Anna (2013) *Oudot perheet. Normeja ja ihanteita 2000-luvun Suomessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Radomska, Marietta, Mehrabi, Tara & Lykke, Nina (2020) Queer Death Studies: Death, Dying and Mourning from a Queerfeminist Perspective. *Australian Feminist Studies* 35:104, 81–100.

-- (2019) Coming to Terms with Death, Dying and Mourning Differently. An Introduction. *Women, Gender & Research* 28:3–4, 3–11.

Sorainen, Antu (2020) Sateenkaariväen testamentti- ja perintöjärjestelyt. Teoksessa Lahti, Annukka, Aarnio, Kia, Moring, Anna & Kerppola-Pesu, Jenni (toim.) *Perhe- ja läheissuhteet sateenkaaren alla*. Helsinki: Gaudeamus, 132–150.

Transfeminiinit ry (2020) *Järjestöt vaativat oikaisua transnaisen henkirikoksesta tiedottamiseen ja uutisointiin*. <https://transfeminiinit.fi/wordpress/?p=205> (haettu 23.10.2020).